

Elżbieta Starowicz

SŁOWNICTWO ODZIEŻOWE W OKOLICY KRAKOWA W WIEKACH XVI–XIX
NA PRZYKŁADZIE WSI: MOGIŁA, SKOTNIKI, WĘGRZCE, TYNIEC I CZERNA

Zebrany materiał pochodzi z ksiąg sądowych, które okazały się dla tych rozważań prawdziwą skarbnicą. Ludwik Łysiak pisze, iż ta forma zapisów wiejskich pojawiła się w Polsce przypuszczalnie na początku wieku XV pod wpływem praktyki kancelaryjnej sądów miejskich oraz szlacheckich¹.

Natomiast największa liczba ksiąg sądowych, w porównaniu z innymi ziemiami dawnej Rzeczypospolitej, zachowała się na terenie południowej części Małopolski, a ich zdecydowana większość przypada na drugą połowę XVI wieku i następne stulecia². Stanisław Grodziski pisze, że księgi sądowe mogły pojawić się tylko tam, gdzie wsie posiadały samorząd wynikający z bezpośredniej lokacji, bądź z upodobnienia się ustroju wsi nielokowanych do wsi osadzonych na prawie niemieckim³.

Głównym czynnikiem pośredniczącym między ludnością wiejską a urzędem był sołtys lub wójt wsi, który dla ułatwienia sobie pracy korzystał z pomocy miejskiego pisarza lub wędrownego kleryka, który zapewne mniej żądał za usługę i utrwał na piśmie transakcje kupna – sprzedaży ziemi, związane z tym spory, a także ostatnią wolę zmarłego⁴. W księdze wsi Mogiła czytamy:

Iakakolwiek woyt z przysiężnemi osądzi sprawę, pogodzi kłótnię albo karę naznaczy, starać się będzie, ażeby to wszystko, dla pamiętki y informacji Dworu, w ksiązkę, według dnia y roku, wpisane było⁵.

¹ L. Ł y s i a k, *W sprawie genezy ksiąg sądowych wiejskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1962, t. XIV, z. 2, s. 193.

² Ibidem, s. 189; T. W i ś l i c z, *Katalog małopolskich ksiąg sądowych wiejskich XV–XVIII*, Warszawa 2007.

³ S. G r o d z i s k i, *Księgi sądowe wiejskie (zasięg terytorialny i geneza)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1960, t. XII, s. 113.

⁴ Ibidem, s. 117.

⁵ *Księga Gromadzka wsi Mogiła (1728–1780)*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII, s. 464.

Do „spraw” należały najczęściej podatki, spory majątkowe, a „osobliwie szkody w polach, łąkach, a najbardziej swary między babami”⁶.

Warto pamiętać, że język polski pojawia się w piśmiennictwie w 2 poł. i pod koniec XVI w., natomiast wcześniej niepodzielnie królowała łacina. Jeszcze w zabytku wsi Węgrzce⁷ z lat 1570–1755 oraz 1645–1769 spotykamy sporo zapisów w tym języku. Forma zapisków bywała podobna i często dawano wspólny nagłówek dla całego roku sądowego, po nim poszczególne zapiski określające strony i przedmiot aktu prawnego.

Badając zebrane nazwy, starałam się zwrócić uwagę na ich wartość semantyczną⁸, ze wskazaniem na znaczenie, które ulegało zmianom na przestrzeni wieków. Zaprezentowany materiał językowy pokazuje również, jak ważna była funkcja odzieży. Oprócz funkcji użytkowej, liczyła się jako wartość materialna, mówiła o pozycji jej właściciela.

Do ubiorów zaliczone zostało wszystko to, co ówczesny człowiek wkładał na siebie jako okrycie ciała, czyli ubiory wierzchnie i spodnie, a także przedmioty, które tworzyły tzw. akcesoria ubioru, a więc biżuteria, ozdobne woreczki na pieniądze, nakrycia głowy, rąk, nóg, itp.⁹. Oznaczało to, że wyrazy takie jak *ubiór*, *odzież*, *strój* mogły być stosowane wymiennie na oznaczenie różnych okryć ciała służących do jego ochrony lub ozdoby.

Ciekawym przykładem, który wystąpił w badanych księgach jest nazwa *chusta*:

Zostało się u ianowy Dybiny we chowaniu koralu sznurkow 5, spodnica sukienka 1, sukmana granatowa 1 [...] taż Dybina **chusty białe** między dzieci podzieli [KGM 1728–1780, 458¹⁰];

chusty białogłowskie, które przeznaczono dla [...] pracowitej Zakowej, która dziewczką będąc, wszystkie do gospodarstwa usługi odbywała' [KGS 1649–1847, 642].

Sławetną Reginę Slezycowską [...] rzeczy tak ruchomych, iako y nieruchomych nieboszczyka Jana Flaka, nic nie partycypowała [...] oprócz niektórych **chust macierzystych** y sprzętów domowych [KGW 1695–1769, 159].

⁶ Ibidem.

⁷ *Księga sądowa wsi Węgrzce (1570–1755), (1645–1769)*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. XII, ...

⁸ Tekst opracowano na podstawie pracy licencjackiej: E. S t a r o w i c z, *Słownictwo odzieżowe w księgach sądowych podkrakowskich wsi Mogiła, Skotniki, Węgrzce, Tyniec i Czerna (XVI–XIX w.)*, napisanej pod kierunkiem dr E. Horyń, Kraków 2011.

⁹ Ibidem, s. 12.

¹⁰ Rozwiązanie skrótów – zob. *Bibliografia*.

Leksem wystąpił już w dobie staropolskiej i w prezentowanych słownikach w liczbie mnogiej jest definiowany jako 'płat płótna okrywający całe ciało, ubiór, odzież, bielizna' (SStp, SXVI, SL, SW, SUT, NU, NUB). Współcześnie występuje w drugim znaczeniu jako 'kawałek tkaniny wiązany na szyi' (NU), zatem jego wartość semantyczna uległa zawężeniu.

W analizowanych księgach wyraz wystąpił w l. mnogiej w znaczeniu ogólnym. Dodatkowo został opatrzony określeniami, wskazującymi na: właścicieli chust: *białogłowskie* 'staropolskie określenie kobiety' (SUT 22); rodzaj materiału, z jakiego zostały wykonane: *białe* 'uszyte z płótna' (SUT 22); właściciela: *macierzyste* 'od matki pochodzące' (SL I 5).

Oprócz tego w zabytku ze wsi Skotniki notujemy wartość wymienionych chust *białogłowskich* (KGS): *zł. 10*.

Zmiany nazw ubiorów wynikały z przeobrażeń językowych polszczyzny, zasięgu terytorialnego danego wyrazu czy nowego sposobu porządkowania norm literackich¹¹.

Jako datę przełomową w dziejach polskiej mody Maria Borejszo podaje rok 1600, który umownie zamyka dobę staropolską. Następstwem było upowszechnienie się naszego stroju narodowego w pierwszych dziesięcioleciach wieku XVII, dodatkowo w modzie polskiej zaznaczyły się wpływy francuskie¹².

Przykładem wyrazu, który został przejęty z tego języka jest nazwa *agramon*, która wystąpiła dwukrotnie w księdze sądowej wsi Mogiła, na określenie 'ozdoby tkaniny (*pułszaiówki*) bądź części odzieży wierzchniej (*kitlika*):

Plewniak z Kudlą o successyą po żonie: wszystkie rzeczy pozostałe od przysiężnych zabrane są y w ten sposób taxowane: 1. Sukmana granatowa, kirem czerwonym podszyta cała [...] 2. Pułszaiowka zielona z *agramonami* [...] 3. Kitlik turecki z *agramonem* przerabianym szychem [KGM 1728–1780, 461].

W SStp, SXVI, SL, SW, NU, NUB, SG brak leksemu *agramon*. Według SUT 12 '*agramen, agrament, agramon*' to galonek używany w XVII–XVIII w., także jako ozdoba pasów, z franc. 'agrement'.

Kolejny przełom w dziejach polszczyzny przypada na 2 poł. XVIII w., gdzie duże znaczenie na rozwój i kształtowanie się nazw ubiorów, wyrobów włókienniczych, tkanin i innych miały wpływy obce. Rzeczpospolita, która funkcjonowała jako kraj wielonarodowy, była terenem przemarszu obcych wojsk i osadzania się ludności cywilnej, które upowszechniły wiele wzorów zarówno wschodnich, jak i zachodnich.

¹¹ I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX wieku*, Warszawa 1999, s. 5–6.

¹² M. Borejszo, *O sposobach tworzenia nazw odzieży w okresie staropolskim i współcześnie*, „Studia Historycznojęzykowe”, I, 1994, s. 49.

Nazwy „wędrowały” swobodnie, wraz z rozwojem kultury, mieszaniami się obcych wpływów językowych. Stąd też, często jeden termin mógł mieć kilka znaczeń, natomiast ustalenie jego etymologii było oraz jest często bardzo trudne¹³. Na ten problem zwraca uwagę Tadeusz Seweryn, przywołując stwierdzenie plebejskiego pisarza z XVII wieku: „Co za naszych Oyców była gunia, to teraz kilim (derka), co była łąta, to dziś karwasz, co siekierka to bełta [...], co kurta to dałaman”¹⁴.

Już wtedy wystąpiła skłonność do nadawania różnych nazw tej samej rzeczy. W ten sposób dworska *stradiotka*, *skubanka* i chłopska *katanka* lub *jaka* oznaczały jedno, różniły się tylko nazwą, w zależności od czasów i mody, w których występowały¹⁵. Wspomniana *katanka*, jako nazwa odzieży wierzchniej wystąpiła w zabytku wsi Skotniki w znaczeniu ‘okrycia noszonego przez kobiety’ (SUT 84):

Widzieliśmy nayprzód: koralu nici 3 waloru zło. 40, spodnica turecka waloru zło. 70, *katanka muchaierowa* zło. 18 [KGS 1649–1847, 641].

Jak się okazuje wyraz ten nie jest znany leksyce staropolskiej. Notuje go dopiero SL (I 977): *katanka* ‘sukienka krótka kusa’, a także SW (II 295): [*katana*] ‘rodzaj krótkiego ubioru, krótka siermięga, kurtka, kaftan, jubka; sukienka góralska, chłopska’. Z kolei w SG (II 323) leksem występuje jako *katana* ‘kaftan półdługi, po kolana sięgający, zwykle sukieny; wierzchnia suknia, czyli katana’.

Zatem w badanym zabytku jest zdrobnieniem od leksemu *katana*. Według E. Piskorz-Branekovej¹⁶ *katana* to tylko ‘kaftan kobiecy z gładkiej tkaniny wełnianej (prosty gorset z doszytymi rękawami)’.

W przytoczonym źródle wyraz ten występuje z przydawką, która wskazywała na rodzaj tkaniny, z jakiej została wykonana ta część odzieży wierzchniej: *muchaierowa*. Poznajemy również jej wartość: została oszacowana na zło. 18.

Modyfikacja języka wynikała także po części z obcych wpływów, których trudno nie zauważyć w słownictwie polskim. Orientacje kulturowe Polski zmieniały się w historii, podobnie jak sytuacja polityczna, społeczna oraz gospodarcza kraju. Zjawiska te zawsze pozostawiały ślady w języku, chociażby w postaci licznych zapożyczeń¹⁷.

¹³ Ibidem, s. 10–11.

¹⁴ T. S e w e r y n, *Ubiór chłopski w Polsce (1450–1650)*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”. R.1: 1966, s. 10.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ E. P i s k o r z - B r a n e k o v a, *Polskie stroje ludowe*, Warszawa 2006, s. 125.

¹⁷ M. B o r e j s z o, *Nazwy ubiorów we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2001, s. 72.

W wiekach XIV–XV pojawiły się liczne zapożyczenia łacińskie, gdyż był to język źródeł pisanych, a tylko uzupełniająco podawano określenia polskie¹⁸. Po fali wpływów czesko-łacińskich związanych z przyjęciem chrześcijaństwa i organizacją państwowości polskiej w wiekach średnich przyszły kolejne, tym razem z Zachodu, od strony niemieckiej.

Przejawem asymilacji i przenikania obcej kultury były liczne zapożyczenia, także z zakresu leksyki odzieżowej. Wyrazy: *kołnierz*, *fartuch*, *futro* czy *kitel* to jedne z nielicznych przykładów występowania germanizmów, które pozostawiły trwałe ślady w polszczyźnie¹⁹. W księdze gromadzkiej wsi Skotniki czytamy:

Gdy tedy zabrał Pan Bóg z tego swiata tęż Agneszkę Zielniczkę, zeslismy na rewizyą tych rzeczy po niey pozostałych, jako to: kształt turecki, suknia powszechnia, spodnica turecka, **fartuch oddolni** z białym szyciem, koszulka z czarnym szyciem, **fartuch przedsobni szaiony** [KGS 1649–1847, 641].

Z powyższego kontekstu wynika, że *fartuch* to ‘ubiór ochronny osłaniający cały przód odzieży lub tylko dolną część od pasa’ (por. SUT 53). Podobne znaczenie leksemu zachowało się w słownikach historycznych, jak i współczesnych: ‘odzież chroniąca ubranie przed zabrudzeniem’ (SStp, SXVI, SW, NU, SUT, SG).

W badanym tekście wyraz ten wystąpił z przydawkami: *przedsobni*, czyli ‘z przodu, na przedzie będący’ (SL 1085), *szaiony*: ‘wykonany z cienkiej tkaniny’ (SUT 160) oraz *oddolni*, czyli ‘od dołu osłaniający’ (SUT 53).

Najliczniejsze w wiekach XV–XVII były zapożyczenia węgierskie, włoskie i hiszpańskie i dotyczyły określonych typów ubiorów i tkanin. Z kolei słownikowe importy francuskie dominowały w wiekach XVII i XVIII, kiedy to ogromnie wzrosła liczba źródeł pisanych i słownictwo odzieżowe bardzo się wzbogaciło.

Zapożyczenia angielskie pojawiają się z końcem XVIII w., gdy moda w Polsce zaczęła odgrywać większą rolę. Podkreślenia wymagają także wpływy orientalne, które szczególnie zdominowały odzieżowe słownictwo staropolskie w XVI wieku²⁰.

Zmiany w nazwach ubiorów stały się coraz liczniejsze w XIX wieku. W strojach mieszczańskich wzrastał wpływ mody zachodnioeuropejskiej. Zaczęły natomiast wyodrębniać się ubiory regionalne, głównie chłopskie, noszone także w mniejszych miejscowościach²¹. Przykładem może być

¹⁸ M. Borejsz o, *Nazwy ubiorów w języku polskim*, Poznań 1990, s. 10–11.

¹⁹ M. Borejsz o, *Nazwy ubiorów we współczesnej...*, s. 73.

²⁰ M. Borejsz o, *Nazwy ubiorów w języku polskim...*, s. 8.

²¹ Ibidem, s. 8.

nazwa *sukmana*, która jako część odzieży wierzchniej wystąpiła w księdze sądowej wsi Mogiła na określenie 'męskie okrycie wierzchnie szyte z sukna' (SUT 171), jako jedna z wielu rzeczy otrzymanych w spadku po matce:

Potym rzeczy wszystkie po matce pozostałe od przysiężnych zabrane są y w ten sposób taxowane: *sukmana* granatowa, kirem czerwonym podszyta cała, z potrzebami czarnemi, szychem przerabianemi, taxowana zło. 24 [KGM 1728–1780, 461].

Leksem ten jako określenie części odzieży wierzchniej chłopskiej pojawił się dopiero w dobie średniopolskiej (SL) i do czasów współczesnych nie zmienił swojego znaczenia (NU, SUT). Banachowie charakteryzując *sukmanę* napisali, iż

blisko spokrewniona z sukmem, sukniennictwem, suknią i sukienką, stanowiła od XVII do XX w. najbardziej typowy wiejski strój wierzchni, pozostający później reprezentacyjnym ubiorem Krakowiaków²².

W badanych źródłach rzeczownik *sukmana* tworzy związek wyrazowy z przydawkami określającymi kolor sukmany: *granatowa*; wykonanie i rodzaj materiału: *kirem czerwonym podszyta cała, szychem przerabiana* i zdobienia: *z potrzebami czarnemi*. Podano także jej wartość: *zło. 24*.

Wzmianki dotyczące ubioru pojawiały się w testamentach, inwentarzach, aktach prawnych jeszcze w 2 poł. XIX w. Jak zaznacza Halina Bittner-Szewczykowa, odzież była często przedmiotem sporów rodzinnych, a nawet transakcji handlowych²³.

Sytuacja ta znalazła swoje odzwierciedlenie zarówno w dawnych księgach sądowych, jak i w aneksach do testamentów i inwentarzy²⁴. Nawet najprostsza odzież (domowego wyrobu) miała określoną wartość. W księdze sądowej wsi Węgrzce (1695–1769) czytamy:

A [że] strony obiedwie między sobą skłoniły się do zgody [...] tedy iudicium naznaczyło, aby [...] oddała korale, krowę, kitlik, spodnicę y złotych 120²⁵.

Istotne było, czy dana odzież została kupiona w kramach, a także to, w jaki sposób i przez kogo została wykonana, np. przez wykwalifikowanych krawców, czy też szwaczki.

W badanych księgach sądowych największą liczbę słownictwa odzieżowego spotykamy przy opisie zamożnej części ludności wiejskiej. Wspomniana już badaczka Halina Bittner-Szewczykowa sugeruje, że pojawiające

²² Ibidem, s. 254.

²³ H. Bittner-Szewczykowa, *Odzież chłopska jako dobro majątkowe*, „Polska Sztuka Ludowa”. R. XXX: 1976, z. 1, s. 5.

²⁴ Ibidem, s. 5.

²⁵ *Księga gromadzka wsi Węgrzce 1695–1769*, s. 143.

się w inwentarzach i testamentach z początku XIX w. nazwy materiałów typu *muchajer*, *szaj* były pochodzenia zagranicznego²⁶. W istocie, przeprowadzona przeze mnie analiza leksykalno-semantyczna potwierdza tę opinię. W badanych źródłach wystąpiło 10 leksemów na oznaczenie nazw materiałów i tkanin: *adamaszek*, *jedwab*, *karmazyn*, *kir*, *muchajer*, *płótno*, *pulszajówka*, *sukno*, *szaja*, *szkot*, z czego większość jest pochodzenia obcego. Są to kolejno: *adamaszek*, *jedwab*, *karmazyn*, *kir*, *muchajer*, *pulszajówka*, *szaja* i *szkot* (SUT 11:83:118:160:160:177).

O tym, że odzież liczyła się jako wartość materialna, świadczy fakt, że wchodziła w skład wyprawy dawanej dziewczętom wychodzącym za mąż, oprócz gotówki, żywego inwentarza, narzędzi gospodarskich, a także płótna i pościeli. Jako przykład należy podać tu fragment spisu wyprawy, której właścicielką była niejaka Katarzyna ze wsi Mogiła:

korali sznurkow 3, spodnica szaiowa 1, szkotowa druga, sukmana granatowa, koszul pięknych 2, chustek pięknych 3, sznurowka adamaszkowa jedna, pierzyna 1 y poduszek²⁷.

Jak wynika z analizy ksiąg, osobą, która zabiegała o wyposażenie córki w odpowiednią odzież i pościel, była głównie matka. Po jej śmierci córka dziedziczyła stroje i biżuterię. Jeżeli małżeństwo było bezdzietne, dobra żony przechodziły na męża. W księdze sądowej wsi Węgrzce 1695–1769 czytamy: „samo prawo dysponuje, że cokolwiek żona nabywa, nie sobie, ale mężowi nabywa”²⁸.

W pojęciu chłopów ubiór, niekoniecznie ten tradycyjny, odgrywał bardzo ważną rolę jako zewnętrzny wykładnik stopy życiowej. Zwyczaj ten podyktowany był nie tyle ekonomicznym sposobem myślenia, ile względami natury prestiżowej²⁹. Wzorów dostarczały wyższe stany – szlachecki i mieszczański.

Istotny wpływ na ubiór chłopski wywierały przede wszystkim warunki ekonomiczne i zróżnicowanie społeczne ludności wiejskiej w dawnej Rzeczypospolitej. System folwarku pańszczyźnianego oraz jurysdykcja patrymonialna dotkliwie uciskały ludność wiejską³⁰. W przytoczonej już księdze sądowej wsi Węgrzce czytamy, że niejaki Matus Flak został obciążony grzywną, za to, „iż przeciw zakazowi pańskiemu postąpił, że córkę swoję do Bierzanowa bez odpowiedzi y pozwolenia pańskiego wydał”³¹. Były

²⁶ H. Bittner-Szewczykowa, *Odzież chłopska...*, s. 12.

²⁷ *Księga gromadzka wsi Mogiła 1728–1780*, [w:] *Starodawne...*, s. 459.

²⁸ *Księga gromadzka wsi Węgrzce 1695–1769*, [w:] *Starodawne...*, s. 158.

²⁹ H. Bittner-Szewczykowa, *Odzież chłopska...*, s. 9.

³⁰ T. Seweryn, op. cit., s. 14.

³¹ *Księga gromadzka wsi Węgrzce 1570–1755*, [w:] *Starodawne...*, s. 379.

to skutki ustawy zatwierdzonej jeszcze w 1543 roku, w której ustalono, że żadnemu chłopu bez zezwolenia pana nie wolno opuszczać wsi. Tym samym ludność wiejska skazana była na kulturową izolację³².

Pewne zmiany na korzyść tej grupy społeczeństwa przynoszą dopiero reformy uwłaszczeniowe, przeprowadzone w połowie XIX wieku następujące wówczas przemiany społeczno-ekonomiczne pozwoliły na polepszenie sytuacji życiowej chłopów oraz na powszechniejsze wzbogacenie odświętnych ubiorów chłopskich³³. Występujące w spisach inwentarzowych ksiąg sądowych: *kitliki*, *katanki*, *suknie*, *spodnice*, *chusty* były przedmiotem wzbogacania się warstwy wiejskiej na terenie Małopolski³⁴.

W spisach inwentarzowych badanych ksiąg sądowych pojawiają się często *sznury korali*. Wspomniana już Halina Bittner-Szewczykowa napisała, iż korale były przedmiotem nie tylko transakcji, wchodziły w skład inwentarza, schedy, ale także świadczyły o pozycji społecznej zajmowanej przez dane osoby oraz o wartości posiadanego majątku³⁵. W badanych księgach wyraz *korale* jako nazwa wystąpił 8 razy jako 'ozdobny wyrób z koralowiny zwykle czerwony, paciorek, kulka' (por. SStp, SXVI, SL, SW, NU, NUB, SUT). Najczęściej pojawiał się w księdze gromadzkiej wsi Mogiła, wystąpił także w zabytku wsi Skotniki:

Katarzyna odebrała już wiana swego **korali sznurkow 3**, [...] druga córka Gertruda oprócz **korali sznurkow 3** [...], Petronelli trzeci corce naznacza się suknią granatowa iedna, pułszaiowka 1, spodnica sukienna, **korali więkzych sznurkow 2** [KGM 1728–1780 459];

Zachorowawszy na zdrowiu Agnieszka Zielniczka, będąc przy dobrej pamięci, wezwała do siebie ludzi wiary godnych, przy których oddała bratu swemu [...] rzeczy ruchome i nieruchome: **korali nici 3**, spodnica turecka, katanka muchaierowa [KGS 1649–1847, 641].

Im więcej kosztowności posiadano, tym większy był prestiż społeczny, pewniejsza perspektywa spokojnej starości i zabezpieczony byt rodziny. Noszenie korali było podyktowane także „względami natury magicznej”, gdyż miały zapewnić zdrowie³⁶. U podstaw tego przekonania leżała z pewnością szeroko rozpowszechniona wśród ludu wiara w moc czerwonego koloru, chroniącego od uroków³⁷. Natomiast, niezaprzecalnie, korale jako biżuteria miały bardzo dużą wartość. Wymienienie ich w parze z krową

³² T. S e w e r y n, op. cit., s. 14–15.

³³ Ibidem.

³⁴ H. B i t t n e r - S z e w c z y k o w a, *Odzież chłopska...*, s. 9.

³⁵ Ibidem, s. 9.

³⁶ Ibidem, s. 11.

³⁷ Ibidem.

i suknią³⁸ nikogo nie dziwiło, skoro trzy sznurki koralu mogły mieć wówczas wartość czterech, a nawet pięciu krów.

Najdroższym elementem ludowego (a także mieszczańskiego) stroju były złote pasy, których starsze typy nazywane są w źródłach *obręczami*³⁹. W XIX wieku w przeliczeniu na złotówki za pas płacono od 80 do 100 złotych polskich. Były to wówczas dość pokaźne kwoty⁴⁰. W cytowanej już księdze sądowej wsi Węgrzce czytamy:

nieboszyk [Stanisław Gawlikiewicz] nie chciał wydać **obręczy**, pukismy nie dali tynfów piętnaście⁴¹ [KGW 1695–1769, 143].

Według SStp (V 370) *obręcz* to 'ozdobna opaska metalowa noszona na szyi, ręce'; SXVI (XIX 368) spośród 8 znaczeń notuje jedno odnoszące się do leksyki odzieżowej: 'przedmiot z drewna lub metalu w kształcie koła, ozdoba'; w SL brak hasła; SW (III 505) podaje: 'bransoleta na ręce, na szyję – naszyjnik, łańcuch'; NUB (163): 'ozdobna opaska metalowa noszona na szyi, ręce itp.', NU (167) podaje: 'ozdobna opaska metalowa w kształcie koła, najczęściej z metalu szlachetnego, bransoleta; dawniej metalowa lub nabijana metalem'; w SG brak. W badanym zabytku wyraz wystąpił prawdopodobnie jako 'pas metalowy rozpowszechniony od XIV w. w stroju kobiet i mężczyzn, niekiedy wykonany z połączanego srebra' (SUT 125).

Warto wspomnieć, iż istotny wpływ na rodzaj i jakość ubiorów, o których mowa w księgach sądowych wsi Czerna, Mogiła, Skotniki, Tyniec i Węgrzce, miało położenie tych miejscowości. Skupione wokół Krakowa, otaczają miasto niemal z każdej strony: na północ od Krakowa znajdują się Węgrzce, od południowo-wschodniej strony położona jest Mogiła, na południowo-zachód znajdują się Skotniki, natomiast od zachodniej strony leży Tyniec. Najdalej wysunięta od zachodniej strony okazała się Czerna.

Zdecydowana większość materiału językowego wystąpiła w księdze gromadzkiej wsi Mogiła (49 nazw), 31 nazw pochodzi z księgi wsi Skotniki, 13 nazw z księgi wsi Węgrzce. Najmniej odnotowano wyrazów w księdze wsi Tyniec – 6 nazw oraz w księdze wsi Czerna – tylko 3 nazwy.

Wartość semantyczną, związaną z leksyką odzieżową, zachowały następujące leksemy: *bielizna, but, chustka, czapka, fartuch, jedwab, kir, kotnierz, korale, koszula, koszulka, kożuch, obręcz, pas, rękaw, spódnica, suknia, sukmana, szata, sznurówka, ubiór*. Współcześnie nie występują: *adamaszek, górnica, karmazyn, katanka, muchajer, ochędóstwo, płótno, potrzeby, pótszajówka, szaja, szkot*.

³⁸ Księga sądowa wsi Węgrzce 1695–1769, [w:] *Starodawne...*, s. 143.

³⁹ H. Bittner-Szewczykowa, *Odzież chłopska...*, s. 10.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Księga gromadzka wsi Węgrzce 1695–1769, [w:] *Starodawne...*, s. 143.

Do nazw ubiorów, które do dziś zachowały swoje znaczenie, a zostały odziedziczone z doby staropolskiej należą ogólne określenia odzieży, jak: *szata* i *ubiór*. Do nazw odzieży odziedziczonej głównie z wieków XV i XVI należą wyrazy: *but*, *fartuch*, *kitlik*, *koszula*, *koszulka*, *kożuch*, *rękaw*, *suknia*. Z doby staropolskiej pochodzą występujące w badanych zabytkach wyrazy: *chustka* i *czapka* oraz nazwa tkaniny – *jedwab*. Na oznaczenie różnych akcesoriów ubioru stosuje się obecnie odziedziczone z doby staropolskiej wyrazy: *korale*, *obręcz*, *pas* oraz określenia kolorów: *biały*, *czarny*, *czerwony*, *granatowy*, *zielony*.

Niektóre wyrazy są przykładem przeniesienia nazwy tkaniny na tę część odzieży, którą wykonano z tej tkaniny. Należą tu: *bawełnica*, *półszajówka*, *karmazyn*. Dodatkowo leksem *bawełnica* przeszedł ewolucję semantyczną i współcześnie występuje jako *bawełniak*. W zabytku wsi Węgrzce oraz Skotniki, czytamy:

Bawełnica nowa, szychem szyta, walaru tynfów 15 [KGW 1695–1769, 143];

Pozostałe po zmarłej Agneszce: katanka muchajerowa, kształt turecki,

bawełnica z jedwabiem y szychem [KGS 1649–1847, 641].

Wyraz *bawełnica* w materiale słownikowym pojawia się w dobie średniopolskiej i występuje na przemian z deminutywnymi określeniami: *bawełnianka*, *bawełniczka*. Leksem początkowo oznaczał ‘tkaninę na suknię’, a następnie ‘ubranie z bawełny’ (SL, SW, NU, NUB). Współcześnie występuje pod nazwą *bawełniak* (NU, SUT). W ten sposób *bawełnica* jako ‘nazwa tkaniny’ została przeniesiona na ‘odzież wykonaną z tej tkaniny’. W badanych zabytkach wyraz ten wystąpił dwa razy i zapewne oznaczał ‘część odzieży spodniej kobiecej wykonanej z tej tkaniny’.

Badając zebrany materiał językowy, nie sposób pominąć licznych zapożyczeń, które charakteryzują pochodzenie poszczególnych wyrazów. Najliczniejszą grupę stanowią zapożyczenia francuskie (6): *agramon*, *but*, *czapka*, *koszulka*, *półszajówka*, *szaja*; orientalne (5): *adamaszek*, *karmazyn*, *kir*, *muchajer*, *sukmana*; niemieckie (4): *fartuch*, *kitlik*, *suknia*, *bawełnica*; łacińskie (3): *kołnierz*, *korale*, *koszula*; węgierskie (2): *katanka*, *szych*, oraz inne (1): *szkot*.

Z przeprowadzonej analizy wynika również, iż ważna była funkcja odzieży, która na przestrzeni wieków nie służyła tylko jako „ochrona ciała”, ale także liczyła się jako wartość materialna. W badanych zapiskach z ksiąg wsi Mogiła, Skotniki, Węgrzce występuje jako scheda otrzymana po zmarłej matce. W zabytkach wsi Tyniec i Czerna poznajemy nazwy odzieży powszechnej, roboczej.

Źródła, z których pochodzi badane słownictwo, wpływają na jego specyficzny charakter. W przeważającej większości są to nazwy ubioru kobiecego: *bawełnica*, *chustka*, *fartuch*, *katanka*, *kitlik*, *kształt*, *spodnica*, *spodniczka*, *sznurowka*, rzadziej ubioru męskiego: *czapka*, *spodnie*, *sukmana* oraz ubioru przeznaczonego do noszenia przez obie płci: *bielizna*, *buty*,

górnica, koszula, koszulka, kozuch, rękaw, suknia. Wystąpiły 3 nazwy ogólne typu *chusta, ochędóstwo, ubiór*.

Jeśli idzie o nazwy materiałów i tkanin, oprócz materiałów zagranicznego pochodzenia, o czym pisałam wcześniej, odnotowano materiały wytwarzane w kraju: *kir, płótno, sukno*. Natomiast kolory, które wystąpiły w badanych księgach sądowych to *biały, czarny, czerwony, granatowy, karmazynowy i zielony*. Najczęściej, bowiem aż 8 razy, wystąpiły w księdze wsi Mogiła (*biały, czarny, czerwony, granatowy, karmazynowy, zielony* – patrz KGM), tylko 1 raz w zabytku wsi Skotniki wystąpił wyraz *czarny* (KGS).

BIBLIOGRAFIA – ŹRÓDŁA

- Księga gromadzka wsi Mogiła 1728–1780*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- Księga gromadzka wsi Skotniki 1649–1847*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. XII
- Księga gromadzka wsi Tyniec 1781–1847*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. XII
- Księga sądowa wsi Węgrzce 1570–1755*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. XII
- Księga sądowa wsi Węgrzce 1695–1769*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. XII
- Sprawy sądowe poddanych klasztoru oo. karmelitów w Czernej 1668–1717*, [w:] *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki...*, t. XII

BIBLIOGRAFIA – OPRACOWANIA

- M. Bartkiewicz, *Polski ubiór do 1864 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979
- H. Bittner-Szewczykowa, *Odzież chłopska jako dobro majątkowe*, „Polska Sztuka Ludowa”, XXX, 1976, z. 1, s. 5–15
- M. Borejszo, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990
- M. Borejszo, *Nazwy ubiorów we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2001
- M. Borejszo, *O sposobach tworzenia nazw odzieży w okresie staropolskim i współcześnie*, „Studia Historycznojęzykowe”, I, 1994, s. 42–51
- D. Buttler, *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” 2, 1967, s. 41–59
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993
- S. Grodziski, *Księgi sądowe wiejskie (zasięg terytorialny i geneza)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1960, t. 12, s. 87–138
- E. Horyń, *Nazwy ubrań w księgach sądowych ziemi brzeskiej w XVI–XIX wieku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, IV, 2008, s. 117–134
- S. Kania, J. Tokarski, *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej*, Warszawa 1984

- R. Kantor, *Ubiór – strój – kostium. Funkcje odzienia w tradycyjnej społeczności wiejskiej w XIX w. i w początkach XX wieku na obszarze Polski*, Kraków 1982, s. 35–67
- A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Ubiór i strój ludowy jako wyraz poziomu produkcji, pozycji społecznej i upodobań estetycznych jego nosicieli i wytwórców*, „Polska Sztuka Ludowa”. R. XXX: 1976, z. 1, s. 3–4
- L. Łysiak, *W sprawie genezy ksiąg sądowych wiejskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, T. XIV, z. 2, 1962, s. 175–195
- W. Miodunka, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, „Prace Językoznawcze”, z. 67, 1980, s. 7–67
- M. Móźdżyńska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław 2004
- W. Pisarek, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki”, 1967, z. 2, s. 493–514
- E. Piskorz-Branekova, *Polskie stroje ludowe*, Warszawa 2006, s. 112–125
- R. Przybylska, *Wstęp do nauki o języku polskim*, Kraków 2003, s. 181–212
- T. Seweryn, *Ubiór chłopski w Polsce (1450–1650)*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, R.1: 1966, s. 2–73
- R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*, Warszawa 1984
- R. Tokarski, *Zapożyczenia leksykalne a zmiany znaczenia w polu wyrazowym*, „Język Polski”, LV, 4, s. 275–282
- I. Turnau, *Odzież chłopska* [w:] eadem, *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 99–133
- I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX wieku*, Warszawa 1999

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- KGC – *Sprawy sądowe poddanych klasztoru oo. karmelitów w Czernej 1668–1717*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- KGM – *Księga gromadzka wsi Mogiła 1728–1780*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- KGS – *Księga gromadzka wsi Skotniki 1649–1847*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- KGT – *Księga gromadzka wsi Tyniec 1781–1847*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- KGW – *Księga sądowa wsi Węgrzce 1695–1769*, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, t. XII
- NU – M. Borejszo, *Nazwy ubiorów we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2001
- NUB – M. Borejszo, *Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600*, Poznań 1990
- SG – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900–1911, t. I–VI
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1968, t. I–XI

- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1815, t. I–VI
- SStp – *Słownik staropolski*, red. A. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1959, t. I–XI
- SUT – I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początków XIX wieku*, Warszawa 1999
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, Warszawa 1900–1927, t. I–VIII
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław 1966–2004, t. I–XXXII

SUMMARY

Elżbieta Starowicz

CLOTHING VOCABULARY AROUND KRAKÓW FROM THE 16TH TO THE 19TH CENTURY

EXAMPLES OF THE VILLAGES: MOGIŁA, SKOTNIKI, WĘGRZCE, TYNIEC AND CZERNA

The article brings an attempt to reconstruct clothing related vocabulary, representative for the rural population and included in court books. The author endeavored to focus mainly on the semantic value of the given vocabulary as well as on its applied and material function.

The impact borrowings have on the Polish language culture and groups of words which served as clothing names but do not exist anymore have also been demonstrated. On the basis of the presented material an individual, who often, more or less intentionally, took part in creating tradition, culture and history, can be visualized.